

Bozok E. (2018). "Derleme Sözlüğüne Bir Katkı: kıyıda kulakta",
Karadeniz Araştırmaları, XV/60: 201-205.

Makale Gönderim Tarihi: 28.05.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

DERLEME SÖZLÜĞÜNE BİR KATKI: KIYIDA KULAKTA

Emrah BOZOK*

ÖZ

Tarih boyunca Türk kimliği, gerek boy teşkilatlanması gerek yaşantı biçimi sebebiyle bir çatı altında birden çok boyu barındırmıştır. Boy mensupları kendilerine özgü seslendirme ve biçimlendirmeleriyle Türk dilinin söz varlığına her zaman katkı sağlamıştır. Tarihi söz varlığında yer alan ancak günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalkmış çoğu sözcüğü, ağızlarda görebilmek mümkündür. Derleme Sözlüğü'nün Anadolu insanının anadilindeki sözcüklerin veya halkın Türkçeleştirerek günlük dilde kullandığı sözcüklerin tümünü içermesi ise imkânsızdır. Çünkü derleme dediğimiz kavram bir süreçtir. Zamanla eldeki verilere yenileri eklenecektir. Samsun ağızı da derleme çalışmaları açısından zor bir dil sahasıdır. Gerek merkez konumu gerek tarihi, sosyal ve siyasi sebeplerden çok sayıda göç olayı yaşamış ve bu nedenle demografik yapısı karışık bir hali arz etmektedir. Burada yaşayan Türkçe söz varlığının tespiti de bu ölçüde zor olmaktadır. Çalışmaya konu olan ve Samsun ilinin Çarşamba ilçesi ağızında tespit edilen kıyıda kulakta ifadesinin Türk dilinin tarihi kaynaklarına da gidilerek benzer dil mantığı ile oluşturulmuş şekillerinin de varlığına değinilmiştir. Bu çalışmada Samsun ili Çarşamba ilçesi ağızında kullanılan kıyıda kulakta ikilemesinin dillik ölçütler çerçevesinde tespiti yapıp Derleme Sözlüğünde yer alması teklif edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: İkileme, kıyı kulak, Ağız, Derleme.

ABSTRACT

Throughout history, Turkish identity has housed more than one family under one roof due to the family organization and the way of life. Family members have always contributed to the vocabulary of Turkish language with their unique voiceover and formations. Located today's standards, but Turkey is no longer used in most Turkish word on the vocabulary, it is possible to see in the mouth. It is not possible for the collections to include all the words used in the language or the words of the Anatolian people in their mother tongue or

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Kızıltepe, Mardin, ORCID: 0000-0001-5369-7487, E-posta: emrahbozok@gmail.com

Turkish language. Because what we call compilation is a process of process. Over time, new data will be added. Samsun mouth is a difficult language field in terms of compilation studies. Both the central location and historical, social and political reasons Samsun has experienced a large number of migration events. Therefore, its demographic structure presents a mixed state. It is difficult to determine the vocabulary of Turks living here. Similar forms of expression of the subject, which is the subject of the study and found at the mouth of Çarşamba district of Samsun, were also found in the historical period texts of the Turkish language. In this study, kıyıda kulakta hendiadyoin which is used at the mouth of Çarşamba district of Samsun province is determined within the framework of the philological criteria and it is proposed to be included in the Compilation Dictionary.

Keywords: Hendiadyoin, kıyı kulak, Vernacular, Compilation.

Giriş

Türk dilinin en eski sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk, aslında Türk boylarının ağızlarından Kaşgarlı Mahmud'un eliyle bir derlemedir. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk ile başlatmış olduğu bu derleme geleneği, Cumhuriyet döneminde Derleme Sözlüğü ile devam etmektedir. Divan, bir miras bilip bu mirasa sahip çıkıldığının en önemli göstergesi, Cumhuriyet döneminde başlayan ve Anadolu'nun dört bir köşesinden binlerce sözcük derlenerek hazırlanan Derleme Sözlüğüdür. Derleme Sözlüğü 1930'lu yıllarda başlayan ve 1960'lı yıllara kadar farklı çalışma başlıkları altında aralıklarla sürmüş ve tüm çalışmalar bir araya getirilerek toplamda on iki cilde ulaşmıştır.

Samsun, Karadeniz'in kıyı şeridinde ve coğrafi olarak ulaşım yollarının kesiştiği bir merkez konumundadır. Bu özelliklerinden dolayı Samsun bugün olduğu gibi geçmişte de göç alan bir yerleşim yeridir. Samsun, Kafkaslardan, Karadeniz'in doğusu ve batısından, İç Anadolu'dan ve Cumhuriyet döneminde mübadil olarak Rumeli'den gelen farklı Türk boylarına mensup aileler veya çeşitli sebeplerden burada bulunan insanlar sayesinde farklı etnik mensubiyetleri olan demografik bir yapıya sahiptir. Samsun'un bu demografik yapısı kültürel birikim açısından bir zenginlik oluştursa da bu durumun olumsuz bir sonucu olarak ağız çalışmaları açısından zor bir çalışma sahasıdır.

2000'li yılların başında yaklaşık beş yıl süreyle dar saha çalışması esas alınarak Samsun Ağızı üzerine yürütülen çalışma sonucuna göre, Samsun ili bünyesinde yerli ağız olarak iki ana grup tespit edilmiştir. Canik Dağlarının güneyindeki ilçeler ile kuzeydeki sahil kesimi bu iki ana grubu oluşturur ve her iki grubun içerisinde ağırlıklı olarak da merkezi yerleşimlerde Kıpçak boyu ağzının etkileri görülür. Dağlık ve merkezin dışındaki yerleşim yerlerinde Oğuz boyunun ağız özellikleri de görülmektedir (Erdem 2006: 638).

İkilemelerin kendisini oluşturan sözcüklerin temel anlamlarından bazen kısmen bazen de tamamen sıyrılarak oluşturduğu yeni yapı, birlikte yeni ve tek bir anlamı karşılması ve çekim sırasında, çoğu zaman her iki

unsurun da aynı eki alması gibi özellikleri ikilemelerin tanınması ve tespit edilmesi için önemli bir işaret olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren görülen sözcük türlerinden ikilemeler, dilde kalıp ifadeler olarak tanımlanmakta ve Türk dilinin kalıcı bir mirası olarak yalnızca yazılı metinler ile sınırlı kalmayıp ağızlarda da varlığını sürdüren bir değeridir.

Orhun Yazıtlarında görülen ve dağda taşta, dışarıda, uzakta anlamını karşılayan *ıda taşda* (T I, B4) ikilemesinin Türkiye Türkçesi'nde ve ağızlarında *dağda taşda, dağda bayırda, ovada kırdada, yazıda yabanda, bayır-bucak, ırım kırım, bucak bucak, köşe bucak, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* olmak üzere ikilemeli bir yapıda hatta *der tepe düz, dağ taş yaban, yazı dağ taş* gibi üçlemeli olarak daha da zenginleştirilmiş halde eş dizimlerinin varlığı tarafımızdan daha önce tespit edilmiştir (Bozok 2017). Söz konusu çalışma sırasında Samsun ili, Çarşamba ilçesinde tıpkı Türkiye Türkçesinde yukarıda verilen ikilemelerin benzeri *kıyıda kulakda* ~ *gıyıda gulahda* ifadesinin kullanıldığını tespit ettik. İfadenin yöre insanları tarafından [*Orda, kıyıda kulakta vardır birşeyler. Bi bah bakalım gıyıda gulahda neler var?*] şeklinde günlük dilde kullanımları gözlemlenmiştir.

Kıyıda kulakta ifadesiyle ilgili yazılı metinlerde tanımlama yapamadık ancak yöreye ait insanların günlük hayatlarındaki kullanımlarından teyit edilerek ikilemenin karşıladığı anlamın "kenarda köşede" olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yapıyı oluşturan ifadelerle baktığımızda *kıyı* sözcüğünün karşıladığı "*kara ile suyun birleştiği yer; kenar, periferi, sahil, ıssız, tenha yer*" (TS 2011: 1432) anlamıyla hem sözcüğü hem de *kıyıda bucakta, kıyıda köşede* (TS 2011: 1432) şeklindeki ikilemeli yapıdaki varlığıyla sözcüğün *kıyıda kulakta* benzeri bir yapı oluşturduğu görülmektedir.

Yukarıda da verdiğimiz örneklerde eş dizimi oluşturan *kıyı* sözcüğünün anlam ve şekil özellikleri açısından *kıyı kulak* ikilemesinde kullanılma sebebi açıktır. Ancak, *kulak* sözcüğünün temel anlamı, ilk bakışta buradaki anlamı uygunluk arz etmektedir. Türkiye Türkçesinde temel anlamı duyu organı olan *kulak* sözcüğü, "7. coğ. Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri." (TS 2011: 1518) anlamını da karşılamaktadır. Bu anlamıyla yer belirtmesi bakımından içinde bulunduğu ikileme bağlamında değerlendirilebilir ama tam olarak anlamı bütünleyip *kıyıda kenarda, kenarda köşede* anlamını karşılamamaktadır. Çünkü yazıtlardan itibaren bu anlamı veren ikilemeleri oluşturan sözcüklerin ortak özelliği, "dağ, taş, yazı, çöl, düzlük, kıyı, köşe, kenar" gibi yer anlamı bildiren sözcüklerle eş dizimlilik oluşturmalarıdır (Bozok 2017).

Çarşamba'nın ağız özelliklerinde baskın olarak Kıpçak ağzının etkili olması tespitinden hareketle, Kıpçak grubuna mensup Türk dillerinin sözlüklerine baktığımızda *kıyı* sözcüğünü anlamsal açıdan bütünleyerek eş dizim oluşturacak *kulak* sözcüğü tanımlanmaktadır. Kıpçak grubuna mensup Karaçay-Malkar Türkçesinde *kulak* sözcüğü, "*sarp vadi, boğaz.*" anlamını

karşılama ve “*Maravçu kirmegen kulakda kıyık köb bolur. Avcı girmeyen vadide geyik çok olur.*” (Tavkul 2000: 280) örneğinde geçmektedir. Bu ifade, bize *kulak* sözcüğünün *kıyı kulak* ikilemesinde Kıpçak tesiriyle kullanılabileceğini göstermektedir.

Kıyı kulak ~ gıyı gulağ ikilemesi, bugüne kadar derlenememiş ya da yazılı eserlerde tespit edilememiştir. Osmanlı Türkçesi dönemine ait yazılı eserlerde tespit edilmiş *yazı yaban* “*dışarıda, her yerde*” (TTS 1996: 4176) ifadesi ile Derleme Sözlüğünde bu ikileme ile aynı bağlamda dağ, bayır, dere, tepe anlamını karşılayan *ırım girim* ve her yan, her yer anlamını karşılayan *ırım kırım* gibi *kıyıda kulakta* ikilemesine benzer ifadeler yer almaktadır. Söz konusu ikileme Derleme Sözlüğünde “*Trımı girimi dolaştım, Bor’un görmediğim yiri galmadı.*” - “*Bugün ırımı kırımı dolaştım bir kalem bulamadım.*” (DS 1993: 2486) şeklinde görülmektedir.

Sonuç

Yukarıda elde edilen bulgular değerlendirildiğinde *kıyı* ve *kulak* sözcükleri aynı ek ile çekimlenerek birlikte aynı anlamı karşıladığından ikileme olarak kabul edilmelidir. Çünkü daha önce tarafımızdan Türkiye Türkçesi ve ağızlarında tespit edilmiş olan *dağda taşda, dağda bayırda, ovada kırdada, yazıda yabanda, bayır-bucak, ırım kırım, bucak bucak, köşe bucak, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* (Bozok 2017) ikilemeleriyle aynı anlam dairesinde yer almaktadır.

Samsun ili Çarşamba ilçesi ağızında Kıpçak tesirinin bulunması *kıyıda kulakta* ikilemesini tespit etmemize ve bu ikilemeyi açıklamamıza imkân vermektedir. Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren benzer yapıların olması ve *kıyı* sözcüğünün bu yapıların içinde yer alması; Kıpçak grubu mensubu olan Karaçay-Malkar Türkçesinde *kulak* sözcüğün yer belirten bir anlamı karşılaması bize *kıyıda kulakta* ikilemesinin tıpkı daha önceki ve çağdaşları gibi “kenarda köşede” anlamını karşıladığını göstermektedir.

Yukarıda sıraladığımız verilerden hareketle Samsun ili, Çarşamba İlçesi ağızında tespit ettiğimiz *kıyıda kulakta ~ gıyıda gulağda* ikilemesi, “kenarda, köşede” anlamını karşılamaktadır. Tespitimizin Derleme Sözlüğüne bir katkı sağlamasını ve ileride sözlüğün yeni baskılarında bir madde olarak yer almasını umut ediyoruz.

KAYNAKÇA

- BOZOK Emrah (2017). "Yazıtlarda Geçen ıda taşda ifadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları", *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, İnönü Üniversitesi, 2-4 Kasım, Malatya.
- DS: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM Mehmet Dursun (2006). "*Samsun Ağızları*", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Haz.: Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi adına Otak Form-Ofset: 637- 642.
- TAVKUL Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS: *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTS: *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.